

SÂL-NÂMELERE GÖRE XIX. YÜZYILDA ERZURUM'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

The Educational-Teachin İnstituons According to The Provincial Annual in Erzurum in The Nineteenth Century

Kenan ÇETİN*

Öz

Osmanlı devletinde, 19. Yüzyıl sonlarından itibaren "İl Yıllıkları" olarak bilinen "Sâlnâmeler" yayınlanmaya başladı. İllerde bir yıl içinde meydana gelen siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin, istatistikî olarak ele alındığı resmi belgeler olan sâl-nâmelerde, eğitim kurumlarına da geniş yer verilmiştir. Bu çalışmamızda, Osmanlı eğitim sisteminin bir kesitini yansıtmak düşüncesiyle, 19. Yüzyıl sâl-nâmelerinde Erzurum Vilayetinde Eğitim-Öğretim kurumları konusunu, resmi veriler ışığında sunmaya çalıştık. Belgeler ve tablolarla aynı zamanda Osmanlı vatandaşı olan azınlıkların, kendi çocuklarının eğitimlerine verdiği önemi de görmek mümkündür.

Anahtar sözcükler: Salnâme, eğitim-öğretim

Abstract

The "Sâl-nâmeler" known as the province annuals began to be published in the Ottoman Empire from the late 19th century. It was given wide coverage to the annuals which were formal documents statistically dealing with the political, social, economic and cultural developments occurred in one year of the provinces. In this study, we tried to present the subject of educational institutions in Erzurum in the light of the formal datas of the 19th century annuals with the aim of reflecting a section of the Ottoman education system. It is also possible to see the importance given to their own children's education by the minority citizens of the Ottoman in the documents and tables.

Key Word: Annual, education

GİRİŞ

Osmanlı devletinde XIX. ve XX. yüzyıllarda görülen "sâl-nâmeler", il yıllıklarıdır¹. İllerin bir yıl içinde sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasî durumlarını yansıtarak, istatistikî bilgiler ve tablolar verir. Bazılarının ilk bölümlerinde genel tarihî ve siyasî olaylar,

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilimler A.B.D., kctin@atauni.edu.tr

¹ -Sâl-nâme, belirli konulara dair yılda bir çıkarılan dergi, yıllık.

önemli kişiler ve kurumlar hakkında açıklamalar yapıldıktan sonra, il genelinde o yıl mevcut olan kurumlar ve görevliler tanıtılır; nüfus, tarım, sanayi, ticaret, eğitim-öğretim, şehircilik, orman, maden vb. konularda resmi istatistikler verilir.

Erzurum sâl-nâmelerinin ilki 1287 H. (1870 M.) tarihinde düzenlenmiştir. Daha sonra 1288 (1871), 1290 (1873), 1291 (1874), 1293 (1876), 1294 (1877), 1299 (1881), 1304 (1886), 1310 (1892), 1312 (1894), 1315 (1897), 1317 (1899), 1318 (1900) tarihlerinde olmak üzere toplam 13 adet düzenlenmiştir. Özellikle "Tarihî -coğrafya" araştırmaları için çok değerli bilgiler sunan sâl-nâmelerin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da "İl-yılıkları" şeklinde devam ettiğini görmekteyiz.

Bu araştırmamızda, Erzurum'un XIX. yüzyıldaki son 30 yılını yansıtan sâl-nâmelerde, eğitim öğretim kurumları hakkında verilen resmî bilgileri sunmaya çalışacağız.

1- Osmanlı eğitim kurumlarına genel bir bakış:

Osmanlı eğitim kurumlarının simgesi olan "medrese", ders okunan, ders yapılan yer anlamına geliyordu. İlk Osmanlı medresesi 1330 yılında Orhan Bey zamanında İznik'te inşa edildi. Daha sonra yine Orhan Bey tarafından Bursa'da inşa edilen "Manastır Medresesi" ve diğerleri bunları izledi. II. Murat, Yıldırım Bayezid ve özellikle II. Mehmet (Fatih) zamanında medreseler çok yaygınlaştı. Fatih zamanında "Haşiye-î tecrid, Miftah, Kırklı ve Hariç, Dâhil ellili, Sahn-ı seman" gibi sınıflara ayrılan medreseler kuruldu.

Fatih zamanında medreselerde **kelam, mantık, belagat, lugat, nahiv, hendese, hesap, heyet, felsefe, tarih, coğrafya** (ulum-ı cüz'iyeye), **ilm-î Kur'an, ilm-î hadis, ilm-î Fıkıh** (Ulum-ı aliye) dersleri okutuluyordu. Kanuni zamanında Tıp, Riyaziye (matematik) ve Daru'l-hadis medreseleri kuruldu.

XVI. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı medreselerinde ve müderrislik sisteminde bozulmalar başladı. Düşüncüyü hayata geçiren pozitif- ilimler (matematik, felsefe, astronomi, fizik, vb.) terk edilmeye başlandı. Müderris tayinlerinde usulsüzlükler yapıldı. Bu durum XIX. Yüzyıla kadar devam etti. XIX. Yüzyılda Osmanlı ülkesinde Müslüman çocuklarının büyük bir kısmı, "mahalle mektepleri" de denilen "**sıbyan mektepleri**" nde, sadece "elif-ba, Kur'an, tecvit ve ilm-î hal" öğreniyorlardı.

2- Eğitim Sisteminde yenileşme ve İslahatlar:

Osmanlı eğitim sisteminde ilk köklü ıslahat, **Tanzimat Fermanı'nın** ilanından bir yıl önce başladı. 1838 de "**Meclis-î Umur-ı Nâfia**" kurularak, her çocuğun mesleğe atılmasında ilgi, yetenek ve algılamalarının göz önünde tutulması ve buna göre bir eğitim-öğretim uygulaması yapılması kararlaştırıldı. Sultan II. Mahmut tarafından onaylanan tasarıda şu maddeler yer alıyordu:

a-Eğitim kurumlarında görülen aksaklıklar düzeltilcek.

b-Öğrenciler sınıflara ayrılacak.

c-Birinci kademenin ilk sınıflarında çocuklara yalnız okuma-yazma öğretilcek.

d-İkinci kademedeki sınıflarda Türkçe öğretim yapılacak ve daha üst bilgiler verilecek.

e-İkinci kademedeki mezun olanlara "Mekâtib-î Aliye" (yüksek okul) ye girme hakkı tanınacak.

1839 yılında "Mekâtib-î Rüşdiye Nezareti" isimli bir daire kuruldu. Bu tarihte Rüşdiye mektepleri henüz açılmamıştı. Daire, sıbyan mekteplerini yönetecekti.

1845 yılında "Meclis-î Maarif-î Muvakkat" (Geçici Maarif Meclisi) kuruldu. Bu meclis tarafından 4 maddelik bir tasarı hazırlandı. Buna göre:

1-Eğitimin ilk basamağı olan "Sıbyan Mektepleri" ıslah edilecek.

2-Orta-öğretimin ilk devresi olan "Rüştiyeler" çoğaltılacak.

3-Yatılı "Darü'l-Fünûn" (Üniversite) açılacak.

4-Bu işleri gerçekleştirmek üzere daimi bir "Maarif Meclisi" oluşturulacak.

1846 yılında " Meclis-î Maarif-î Umumiye" kuruldu. 7 yaşına giren her çocuğun okula gitmesi zorunlu kılındı.4 yıllık sıbyan mektebini bitirenlerin rüştiyelere girmeleri kararlaştırıldı.

8 Kasım 1846 da Eğitim teşkilatının çekirdeğini oluşturan "Mekteb-î Umumiye Nezareti" kuruldu.

1851 yılında ilk Milli bilimsel akademi olan "Encümen-î Daniş" kuruldu. (Encümen-î Daniş 1862 de kaldırıldı)

17 Mayıs 1857 de " Maarif-î Umumiye Nezareti " kuruldu. Maarif Nezaretinin yetkileri ve Milli Eğitim sisteminin esasları şu şekilde belirlendi:

1-Mekteb-î Muazzamadan olan Bahriye, Tıbbiye ve Harbiye okullarının dışında kalan bütün okullar Maarif Nezaretine bağlanacak.

2-Öğretim kurumları Sıbyan (ilk), Rüştiye (orta) ve Mekâtib-î Fünun-ı Mütenevvia (Yüksek dereceli çeşitli bilim ve meslek okulları) olmak üzere üç kademeye ayrılacak. Birinci derecedeki okullarda okuma yazma esasları öğretilcek ve bu yüzden karma olmayacaklar. (Müslüman-Hıristiyan)

3-İkinci basamakta bulunan rüştiyeler, üçüncü basamaktaki okullara girmek için gerekli olan temel bilgileri öğretecekler. (din farkı gözetilmeden/karma)

4-Üçüncü basamaktaki okullarda hendese, madenler, yollar, ticaret, ziraat, el-sanatları ve mimarlığa ait bilimler okutulacak. Bu okullar Tıbbiye, Bahriye ve Harbiye okulları ile aynı basamakta sayılacak.

5-Her basamaktaki okuldan bir üst okula sınavla girilebilecek.

6-İkinci ve üçüncü basamaktaki okullarda öğretim Türk Dili ile yapılacaktır.

1 Eylül 1869 da “**Maarif-î Umumiye Nizamnâmesi**” hazırlanarak yürürlüğe girdi.

Nizamnamede, Osmanlı eğitim sistemi, Batı ülkeleri örnek alınarak düzenleniyordu. 5 bölüm ve 198 maddeden oluşan nizamnamede; mecburî öğretim, okul çeşitleri ve kademeleri, öğretim usullerinin düzenlenmesi, öğretmenlerin meslekî itibarları ve terfileri, Milli Eğitim merkez örgütünün yeniden düzenlenmesi, vilayetlerde eğitim dairelerinin kurulması, sınavlarla ilgili hükümler ve diplomalar, bilim kurumlarının çoğaltılması, eğitim finansmanı için halkın bağışta bulunması gibi konular yer alıyordu.

1876 da “**Kanun-ı Esasî** “ ile öğretim, her Osmanlı vatandaşı için bir hak olarak tanımlandı. Bu konu, Sadrazam Sait Halim Paşa tarafından hazırlanan ve Sultan II Abdulhamit tarafından onaylanan bir tasarı ile yürürlüğe girdi. II. Abdulhamit zamanında eğitim-öğretim kurumlarının ıslahı ve yeniden düzenlenmesi çerçevesinde gerçekleştirilen bir başka uygulama da “**Aşiret Mektepleri** “ dir.

Aşiret mekteplerinin açılış sebepleri, modern okullardan oldukça farklı idi. Bu okullarda eğitim-öğretim yapılmakla birlikte, sadece imparatorlukta aşiretlere mensup saygın kimselerin çocuklarına hizmet veriyordu.² Bu konu ile ilgili lâyiha, Ferik Osman

² -Aşiret mekteplerinin açılışında üç önemli sebep vardı:

1-**Siyasî sebep:** İngiltere, Fransa ve Rusya'nın imparatorluğa ait topraklar üzerinde giriştikleri emperyalist ve bölücü faaliyetler neticesinde imparatorluk, topraklarının önemli bir kısmını kaybetti.

Ayrıca kapitülasyonlar ve “**Düyun-ı Umumiye**” bahane edilerek, imparatorluk ekonomik baskı ve sömürüye maruz kalmakta idi. Özellikle İngilizlerin göz koyduğu Arap topraklarını, bu emperyalist işgalden korumak ve milliyetçilik propagandalarının etkisinden kurtarabilmek için, bölgedeki ileri gelen yönetici ve ailelerin çocuklarını, Osmanlı kültürü ile yetiştirmek ve onları “**Osmanlı**” yaparak devlete bağlamak.

2-**Dinî sebep:** “**Panislamizm**” (İslamcılık) sistemini benimseyen Sultan II. Abdulhamit, hilâfeti ve imparatorlukta “din-birliğini” muhafaza ederek, Dünya’da “İslam-Birliği”ni kurmaya çalışıyordu. Aşiret mekteplerinde, “Panislamizm” siyasetinin geliştirilmesi sağlanacak ve din-birliği yolu ile Halifeye itaat temin edilecekti.

3-**İdârî sebep:** Devlet yönetiminde “ademî merkezîyetçilik” anlayışını benimseyen II. Abdulhamit, sık sık iç karışıklıklara ve isyanlara sebep olan ve devlet otoritesine uymayan

Nuri paşa tarafından 9 Haziran 1892 de hazırlandı. Maarif Nazırı Zühtü Paşanın da katıldığı bir törenle Halep, Basra Musul, Diyarbekir, Trablusgarp, Bingazi, Kudüs, Yemen ve Hicaz eyaletlerinde yürürlüğe girdi.

1896 yılında bu mekteplerin konumu, daha ileri bir boyuta geldi. Hamidiye alaylarına asker veren **Zilan Aşireti** reisi Eyüp paşa ile 5. Ve 6. Hamidiye alayları komutanları Hasan ve Ali beyler, Sultan II. Abdulhamid'e mektup yazarak, kendi aşiretlerinin çocuklarının da bu okullara kabul edilmesini talep ettiler. Bu talep olumlu karşılandı ve Kürt aşiretlerinin çocukları için "**Hamidiye ibtidâî ve Rüşdiye Mektepleri**" açıldı. İlk etapta **Haydaranlı, Cibranlı, Şimşikli, Karapapak, İzollu** aşiretlerinin çocukları mekteplere alındılar. Bu okullar yatılı olup bütün masrafları devlet tarafından karşılanmakta idi. Mekteplerde şu dersler:

- 1-Osmanlı'nın büyüklüğünü, yüceliğini ve şanını öğrenme.
- 2-Osmanlı dil bilgisi ve imlası. (Kıraat-î azmü'ş-şan)
- 3-Arapça dil bilgisi.
- 4-Arapça cümle çözümlenme. (Sarf ve Nahiv)
- 5-İbadet Yöntemleri. (Akaid-î Diniye ve İlm-î Hal)
- 6-Türkçe ve Arapça kitabet.
- 7-Hesap.
- 8-Coğrafya.
- 9-Umumi Tarih.
- 10-Osmanlı Tarihi.
- 11-İslam Tarihi.
- 12-İslam Hukuku.
- 13-Yeteri kadar tıp, ziraat ve veterinerlik bilgileri.

3-ERZURUM SÂL-NÂMELERİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI:

a-1287 (1870) Tarihli Sâl-nâme:

aşiretleri kontrol altına almak istiyordu. Bu bakımdan aşiret çocuklarını bu mekteplere göndererek, aşiret reisleri ve mensuplarının padişah ve halife otoritesini tanımalarını sağlamayı amaçlıyordu. (Bayram Kodaman. Sultan II. Abdulhamit Devri Doğu Anadolu Politikası. Ankara 1987, s. 67)

1287 (1870) tarihli sâl-nâmeye göre Erzurum Vilayeti dâhilinde bulunan Rüşdiye Mektepleri:³

Mevaki: (bulunduğu yer)	Muallim-î evvel (baş-öğretmen)	Muallim-î sani (ikinci öğretmen)	Aded-î şâkirdan (öğrenci sayısı)
Erzurum	İbrahim Efendi	Mustafa Betim Ef.	170
Bayburt	Mustafa Efendi	Ali Efendi	40
Van	Mahmut Efendi	Yunus Efendi	49
Bağçalar	Hacı Mustafa Efendi	—	63
Elbak	—	Süleyman Efendi	21
Kars	—	AhmetEfendi	25
Bayezid	Ali Rıza Efendi	Mahmut Efendi	37
Çıldır	Abdulkadir Efendi	—	21
Erzincan	Mehmet Efendi	Mehmet Sıddık Efendi	91
Kemah	—	Mahmut Efendi	39
Toplam			556

Erzurum'da bulunan Gayr-ı Müslimlere ait Rüşdiye Mektepleri:⁴

Mektebin adı:	Muallim-î evvel:	Muallim-î sani:	Talebe sayısı:
Ermeni Mekteb-î Rüşdiyesi	Karabet Efendi	Kirkor Efendi	350
Katolik Mekteb-î Rüşdiyesi	Mağakiye Efendi	Hamazesb Efendi	95
Rum Mekteb-î Rüşdiyesi	Dimitri Efendi	Yorgi Efendi	100
Toplam:			545

b-1288 (1871) Tarihli Sâl-nâme:

1288 (1871) Sâl-nâmeye göre eğitim-Öğretim kurumları:

Vilayete bağlı sancakların nüfusları (erkek):

Kars Sancağı: 22.064

³ Sâl-nâme-î Erzurum, 1287, s.121

⁴ -Sâlnâme-î Erzurum, I 287, s.121; Kenan Çetin, Basılmamış Doktora Tezi,(Erzurum'un 19.yüzyıl Tarihî Coğrafyası) s.218. Erzurum, 1998.

Bayezid Sancağı:	38.770
Van Sancağı:	81.618
Muş Sancağı:	87.869
Çıldır Sancağı:	45.064
Erzincan Sancağı:	64.117

Erzurum Vilayeti'nin toplam nüfusu: 339.502 olup, vilayete bağlı 14 adet Müslüman Rüşdiye mektebi ve 4 adet Gayr-ı Müslim Rüşdiye mektebi bulunmaktadır. ⁵ Müslüman mekteplerinde toplam:780 talebe, Gayr-ı Müslim mekteplerinde toplam:615 talebe mevcuttur. 1288 Sâl-nâmesine göre Erzurum vilayetine bağlı sancak ve kazalarda bulunan sıbyan mektepleri:

Sancak:	Mektep sayısı:	
	İslam:	Gayrı Müslim:
Erzurum Sancağı:	159	44
Van Sancağı:	67	21
Kars Sancağı:	- -	- -
Bayezid Sancağı:	31	11
Çıldır Sancağı:	155	14
Muş Sancağı:	-	-
Erzincan Sancağı:	193	41
Toplam:	605	131
Genel Toplam:		736

1290 (1873) Tarihli Sâl-nâme: 1290 Sâl-nâmesinde Erzurum Vilayeti nüfusu:

Sancak:	İslam nüfusu:	Gayrı Müslim nüfusu:
Erzurum Sancağı:	93.159	26.306
Van Sancağı:	69.060	51.463
Bayezid Sancağı:	20.011	4.608
Kars Sancağı:	22.653	6.855
Çıldır Sancağı:	43.279	1.875
Erzincan Sancağı:	46.852	10.324
Muş Sancağı:	57.148	46.819

⁵- Sâlnâme-î Erzurum, 1288, s.135

TOPLAM:	352.152	148.025
GENEL TOPLAM:		500.177

Sâl-nâmede, Erzurum vilayeti dahilinde 15 adet İslam rüşdiye mektebi ve 4 adet Hıristiyan rüşdiye mektebinin bulunduğu kayıtlıdır. Bu mekteplerdeki talebe sayısı şöyledir:⁶

İslam Rüşdiye Mektepleri sayısı:	839
Hıristiyan Rüşdiye Mektepleri sayısı:	578
TOPLAM:	1417

1290 Sâl-nâmesinde Erzurum'da ilk olarak "mekteb-î Sanayi" hizmete açılmış olup bu mektepte 29 İslam ve 13 Hıristiyan öğrenci kayıtlıdır. Sâl-nâmede, vilayet dâhilinde bulunan sıbyan mekteplerinin sayısı şöyledir:

Sancak:	Mektep Sayısı:	
	İslam:	Gayrı Müslim:
Erzurum Sancağı:	160	—
Van Sancağı:	68	25
Bayezid Sancağı:	30	11
Çıldır Sancağı:	144	13
Kars Sancağı:	34	—
Muş Sancağı:	28	6
Erzincan Sancağı:	159	35
TOPLAM:	623	90
GENEL TOPLAM:		713

1291 (1874) Tarihli Sâl-nâme): 1291(1874) tarihli Sâl-nâmede ilk defa "idâdi" (lise) , "Mekteb-î İdâdi-î Şahane" adı ile hizmete girmiştir. 1 müdür ve 5 muallimin görev yaptığı idâdi mektebinde talebe sayısı 48 dir.⁷ 1291 Sâl-nâmesinde Erzurum Vilayetinde toplam 15 adet İslam rüşdiye mektebi ve 4 adet Hıristiyan rüşdiye mektebi bulunmaktadır. Mekteplerdeki talebe sayısı şöyledir:

⁶ - Sâ-Inâme-î Erzurum, 1290, s.149-153.

⁷ -Sâl-nâme-î Erzurum, 1291, s. 114.

İslam Rüşdiye Mekteplerindeki Talebe sayısı:	839
Hıristiyan Rüşdiye Mekteplerindeki Talebe sayısı:	579
TOPLAM:	1417

Sâl-nâmede, sıbyan mekteplerinin sayısı, sadece Erzurum merkez için 172 adet verilmiştir. 1293 (1876) Sâl-nâmesi: Sâl-nâmede kayıtlı olan Eğitim-öğretim kurumları: 1-Mekteb-î İdadiyi Şahane: Mektepte 1 müdür, 13 muallim ve 96 talebe bulunmaktadır.⁸ 2-Rüşdiye mektepleri:⁹

Mevkiî:	Talebe Sayısı:
Erzurum	145
Pasinler	30
Bayburt	20
Kiği	28
Tercan	27
Van	80
Bağçeler	80
Elbak	63
Edremit	50
Kars	30
Kağızman	40
Muş	51
Bitlis	40
Ahlat	30
Erzincan	56
Kemah	61
Ovacık	27
Mazgirt	31
Bayezid	50
Çıldır	22
TOPLAM	961

⁸ - Sâl-nâme-î Erzurum, 1293, s. 69

⁹ - Sâl-nâme-î Erzurum, 1293, s.134

Azınlıklara ait rüşdiyeler:

Mevki:	Kurumun adı:	Talebe sayısı:
Erzurum	Ermeni Mekteb-î Rüşdiyesi	50
Erzurum	Ermeni (kız) Mekteb-î Rüşdiyesi	350
Van	Ermeni Mekteb-î Rüşdiyesi	30
TOPLAM		430

1293 Sâl-nâmesinde Sıbyan Mektepleri:

Mevki:	Talebe Sayısı:		Toplam
	Müslim:	Gayrı Müslim:	
Erzurum	Mektep adedi var	Mektep adedi var	535
Kars	71	75	146
Bayezid	38	39	77
Çıldır	149	13	162
Muş	29	5	34
Erzincan	69	62	131
TOPLAM:	356	194	550

1294 (1877) Sâl-nâmesi: 1294 tarihinde Erzurum Vilayeti nüfusu: (Erzurum, Bayburt, İspir, Tortum, Kiskim, Pasin-î ulya, Pasin-î süfla, Hınıs, Tekman, Şuşar, Göksu, Dağeteği, Kiği, Gomik, Tercan) İslam nüfusu (Erkek): 100.764, Hıristiyan nüfusu (Erkek): 27.596

1294 tarihinde Eğitim-öğretim kurumları:

Mekteb-î İdadiyi Şahane-î Askeri: Muallim adedi: 4, Talebe adedi: 80

Vilayet dâhilinde bulunan Rüşdiye mektebi sayısı: 16

Rüşdiye mektebi öğrenci sayısı (İslam) : 864

Rüşdiye mektebi öğrenci sayısı (Hıristiyan) : 400

Vilayet dâhilinde bulunan Sıbyan mektebi sayısı: 535

1299 (1881) Sâl-nâmesi:

Yerleşim:	İslam (erkek)	Gayr-ı Müslim (erkek)	Toplam:
Erzurum:	86.897	31.352	121.149
Bayburt:	48.741	8.728	57.469
Bayezid:	40.776	5.144	45.920
Erzincan:	34.941	9.422	44.363
Toplam			268.901

1299 (1881) Sâl-nâmesinde Eğitim-Öğretim kurumları: Mekteb-î İdadî: Muallim sayısı: 9, Talebe sayısı: 30

Mekteb-î rüşdiye:

Mevkiî:	Mektebin adı:	Muallim sayısı	Talebe sayısı
Erzurum	Mektebi Rüşdiyye askeri	1	130
Erzurum	Mektebi Rüşdiye	1	25
Erzincan	Mektebi Rüşdiye	1	---
Bayezid	Mektebi Rüşdiye	1	---
Bayburt	Mektebi Rüşdiye	1	---

Mekteb-î sıbyan adedi: Erzurum: 350, Erzincan: 298, Bayezid:75, Bayburt: 199

1304 (1886) Sâl-nâmesi: (Rumî:1303)

Sâl-nâme kayıtlarında ilk defa kadın nüfusu görülmektedir.¹⁰

1304Sâl-nâme-î Erzurum 1304 tarihli sâl-nâmeye göre Erzurum'daki eğitim-öğretim kurumları: Bu sâl-nâmedeki kayıtlarda ilk defa "İbtidâî mektep" resmi olarak kayıtlara geçmiştir. Yine bu sâl-nâmede "Darü'l- Muallimin" adı ile bir öğretmen okulu ve birçok kazada rüşdiye mektepleri kayıtlara geçmiştir.¹¹

1-Mekteb-î İdadiyi Şahane-î Askeriye:¹²

Muallim adedi: 6, Talebe adedi: (üç sınıf toplamı): 81

¹⁰ -Bak. Belge no: 1

¹¹ -Sâl-nâme-î Erzurum, 1304, s.225

¹² -Sâl-nâme-î Erzurum, 1304, 1304, s.228

2-Mekteb-î Rüşdiye-î Askeriye:¹³ Muallim adedi: 8, talebe adedi: (dört sınıf toplamı) 178

İbtidâî (ilk) mektepleri:

Mevkîî:	Mektebin Adı:	Muallim adedi	Talebe adedi
Erzurum	Erkek İbtidâî Mektebi	3	150
Erzurum	Erkek İbtidâî Mektebi	2	100
Erzurum	Kız İbtidâî Mektebi	2	55
Tortum	Erkek İbtidâî Mektebi	2	25
Eleşkird	Erkek İbtidâî Mektebi	1	50
TOPLAM		10	380

3-Daru-ı muallimin mektebi: Muallim adedi: 1, Talebe adedi: 8. Bu sene (1304) mezun olan talebe adedi: 15.¹⁴

4-Rüşdiye mektepleri:

Mevkîî:	Mektebin Adı:	Muallim adedi:	Talebe adedi:
Erzurum	Erkek Rüşdiye Mektebi	5	200
Tercan	Erkek Rüşdiye Mektebi	1	23
Hıms	Erkek Rüşdiye Mektebi	2	27
Kiği	Erkek Rüşdiye Mektebi	1	52
Pasinler	Erkek Rüşdiye Mektebi	2	55
Erzincan	Erkek Rüşdiye Mektebi	4	103
Kemah	Erkek Rüşdiye Mektebi	3	73
Bayburt	Erkek Rüşdiye Mektebi	3	85
Kelkit	Erkek Rüşdiye Mektebi	2	37
Bayezid	Erkek Rüşdiye Mektebi	2	42
Eleşkird	Erkek Rüşdiye Mektebi	1	20
TOPLAM		26	662

¹³- Sâl-nâme-î Erzurum, 1304, s.228

¹⁴-Sâl-nâme-î Erzurum, 1304, s.225

1310 (1892) Sâl-nâmesi: 1310 (1892) Erzurum Vilayeti Sâl-nâmesine göre eğitim-öğretim kurumları:

1-Mekteb-î İdadiyi Şahane-î Askeriye:¹⁵Muallim adedi: 11, Talebe adedi: 267

Okutulan dersler: Kitabet (yazı),Coğrafya, Kozmoğrafya (gök-bilimi), Riyaziye (matematik), Tarih, resim, jimnastik, Lisan (Fransızca-Almanca)

2-Mekteb-î Rüşdiye-î Askeriye:¹⁶Muallim adedi: 15, Talebe adedi: 263

Okutulan dersler: Resim, Coğrafya, Riyaziye, Lisan, İmla (dil-bilgisi), Arapça, Farsça, Kavaid-î Osmanî, Hüsn-hatt (güzel yazı)

3-Mekteb-î İdadiyi Mülkiye:¹⁷Muallim adedi: 10, Talebe adedi: 23

Okutulan dersler: Fransızca, Hendese (geometri), Tarih, Tıp tarihi, Coğrafya, Edebiyat, Arapça, Farsça, Hesap (aritmetik), resim, Hüsn-î hatt (güzel yazı).

4-Mekteb-î Rüşdiye-î Mülkiye:¹⁸Muallim adedi: 8, Talebe adedi: 93

Okutulan dersler: Fransızca, İnşa (nesir yazı), Coğrafya, Hesap, Resim, Rik'a (Osmanlıca yazıda bir yazım tarzı).

5-Rüşdiye Mektepleri:

Mevkî:	Mektebin adı:	Muallim adedi:	Talebe adedi:
Erzurum	Mektebi Rüşdiyeî Askeriye	15	263
Erzurum	Mektebi Rüşdiyeî Mülkiye	10	23
Erzurum	Kız Rüşdiye Mektebi	3	35
Hıms	Mektebî Rüşdiye	1	21
Kiği	Mektebî Rüşdiye	1	50
Pasinler	Mektebî Rüşdiye	3	50
Bayburt	Mektebî Rüşdiye	3	56
Erzincan	Mektebî Rüşdiye	4	88
Kemah	Mektebî Rüşdiye	4	69

¹⁵ - Salnâme-î Erzurum, 1310 ,s.210.

¹⁶- Sâl-nâme-î Erzurum 1310, s.210-211

¹⁷- Sâl-nâme-î Erzurum 1310, s. 121

¹⁸- Sâl-nâme-î Erzurum 1310, s.121-122

Bayezid	Mektebî Rüşdiyye	2	31
Eleşkird	Mektebî Rüşdiyye	1	38

İbtidâî Mektepleri:

Mevkiî	Mektebin adı:	Muallim adedi:	Talebe adedi:
Erzurum	Erkek İbtidâî Mektebi	3	121
Erzurum	Kız İbtidâî Mektebi	1	55
Kiği	Erkek İbtidâî Mektebi	1	65
Bayburt	Erkek İbtidâî Mektebi	1	76
Tortum	Erkek İbtidâî Mektebi	1	25
TOPLAM		7	342

1312(1894) Tarihli Sâl-nâme: 1312 Tarihli Sâl-nâme'de Eğitim-öğretim kurumları:

Erzurum Mekteb-î İdadiyi Askeriye:¹⁹Muallim adedi: 8, Talebe adedi (3 sınıf toplamı): 384

Erzurum Mekteb-î Rüşdiyye-î Askeriye:²⁰ Muallim adedi: 11, Talebe adedi: (4 sınıf toplamı) : 373

Okutulan dersler: Riyaziye, resim, Fransızca, coğrafya, Arapça, Farsça, Kavaid(Usul), İmla.

Mekteb-î İdadiyi Mülki:²¹ Muallim adedi:15, talebe adedi: (7 sınıf toplamı) 134

Okutulan dersler: Kitabet, Fransızca, Hikmet (felsefe), Coğrafya, Kimya, Usul-î defter, Malumat-ı fenniye, Hendese, Lisan-ı Osmanî, Hesap, Mevalid, Cebir, resim, Hüsn-î hatt.

Darü'l-muallimin: Muallim sayısı:1,Talebe sayısı verilmemiş.

¹⁹ -Sâl-nâme-î Erzurum 1312, s.106.

²⁰ -Sâl-nâme-î Erzurum 1312, s. 107

²¹ -Sâl-nâme-î Erzurum, 1312, s.163.

Diğer Rüşdiye Mektepleri:

Mevkiî:	Mektebin adı:	Muallim adedi:	Talebe adedi:
Erzurum	Kız Mektebi Rüşdiyesi	3	59
Hınıs	Mektebi Rüşdiyesi	1	23
Kiği	Mektebi Rüşdiyesi	1	35
Pasinler	Mektebi Rüşdiyesi	2	50
Bayburt	Mektebi Rüşdiyesi	3	71
Erzincan	Mektebi Rüşdiyesi	4	93
Kemah	Mektebi Rüşdiyesi	3	86
Kuruçay	Mektebi Rüşdiyesi	—	30
Bayezid	Mektebi Rüşdiyesi	2	60
Karakilise	Mektebi Rüşdiyesi	1	43
Tutak	Mektebi Rüşdiyesi	1	39
TOPLAM:		21	589

İptidaî Mektepleri:

Mevkiî	Mektebin adı:	Muallim adedi:	Talebe adedi:
Erzurum	Erkek İptidaî Mektebi	1	71
Erzurum	Erkek İptidaî Mektebi (diğer)	1	64
Erzurum	Kız İptidaî Mektebi	2	29
Bayburt	Erkek İptidaî Mektebi	1	69
Tortum	Erkek İptidaî Mektebi	1	25
TOPLAM:		6	258

1315 (1897) Sâl-nâmesi: Kayıtlara göre Erzurum Vilayeti'nin 1315 (1897) tarihinde nüfusu:²²

²² -Sâl-nâme-î Erzurum 1315, s.260

İslam: a: kadın: 278.874 Gayr-ı Müslim ve ecnebi: a: kadın: 59261
 b: erkek: 275.967 b: erkek: 67.054
 toplam: 554.841 toplam: 126.315

GENEL TOPLAM: 681.156²³

1315 sâl-nâmesine göre Erzurum Vilayeti'nde Eğitim-Öğretim kurumları:

(Sıbyan mektepleri, resmi olarak kayıtlarda bulunmadığı için, sadece kazalara göre sayıları verilmiştir)

Mekteb-î İdadiyi Mülki:

Müdür: Tahir Lütfi Bey. Muallim adedi: 17, talebe adedi: a- yatılı: 33

“ “ : b- gündüz: 59

Toplam: 92

Okutulan dersler: Ulum-ı diniye, Arapça, Farsça, Türkçe, Kavanin (kanunlar), Edebiyat, Ahlâk, Fransızca, Kozmoğrafya, Müselselat (trigonometri), Usul-ü defterî, Malumatı-ı nafia (faydalı bilgiler) Hesap, Coğrafya, Cebir, Resim, Tarih, Mevalid, Kimya, Hikmet-î tabiiyye (fizik bilgisi), Hüsn-î hatt.

Rüşdiye Mektepleri:

Mevkî	Mektebin adı	Muallim adedi	Talebe adedi
Erzurum	Erzurum (İnas) kız Rüşdiye Mektebi	3	63
Hıms	Hıms Erkek Rüşdiye Mektebi	1	50
Kiği	Kiği Erkek Rüşdiye Mektebi	1	38
Pasinler	Pasinler Erkek Rüşdiye Mektebi	2	67
Bayburt	Bayburt Erkek Rüşdiye Mektebi	3	68
Erzincan	Erzincan Erkek Rüşdiye Mektebi	4	92
Kemah	Kemah Erkek Rüşdiye Mektebi	3	82

²³ bak. tablo:1

Pülümür	Pülümür Erkek Rüşdiye Mektebi	1	45
Bayezid	Bayezid Erkek Rüşdiye Mektebi	2	60
Tutak	Tutak Erkek Rüşdiye Mektebi	2	39
Eleşkird	Eleşkird Erkek Rüşdiye Mektebi	—	43
TOPLAM		22	647

İbtidaî Mektepleri:

Mevkîf	Mektebin Adı	Muallim Adedi	Talebe Adedi
Erzurum	Erzurum Erkek İbtidaî Mektebi	1	56
"	Erzurum (Diğer) İbtidaî Mektebi	1	67
"	Erzurum Kız İbtidaî Mektebi	3	63
Kiği	Kiği Erkek İbtidaî Mektebi	1	35
Bayburt	Bayburt Erkek İbtidaî Mektebi	1	40
Kiskim	Kiskim Erkek İbtidaî Mektebi	1	50
Erzincan	Erzincan Erkek İbtidaî Mektebi	4	230
"	Erzincan Kız İbtidaî Mektebi	1	25
Kemah	Kemah Erkek İbtidaî Mektebi	1	65

Rüşdiye Mektepleri:

1317 (1899) Sâl-nâmesi: Erzurum Vilayeti Toplam Nüfusu: 647.010

Erzurum'da bulunan Eğitim-Öğretim Kurumları:

Mekteb-î İdadiyî Mülkî:

Müdür vekili: Muavin-î evvel (baş-muavin) : Ali Rıza Efendi.

Muallim adedi: 16

Talebe adedi: a-gece: 32 b-gündüz: 98: Toplam: 130

1316 (1900) senesi “Maarif Sâl-nâmesi” ne göre, Erzurum Mekteb-î İdadiyî Mülki’de,(1315 Sâl-nâmesi’nden farklı olarak) Osmanlıca, Makine ve Ermenice dersleri verilmektedir.²⁴

Rüşdiye Mektepleri: (Bu sâl-nâmede Erzurum merkez erkek rüşdiye mektepleri hakkında bilgi verilmemiştir)

Mevkî	Mektebin Adı:	Muallim Adedi:	Talebe adedi:
Erzurum	Erzurum (inas) Kız Rüşdiye Mektebi	3	93
Bayburt	Bayburt Erkek Rüşdiye Mektebi	4	138
Pasinler	Pasinler Erkek Rüşdiye Mektebi	2	70
Hınıs	Hınıs Erkek Rüşdiye Mektebi	1	45
Kiği	Kiği Erkek Rüşdiye Mektebi	2	52
Erzincan	Erzincan Erkek Rüşdiye Mektebi	5	144
Refahiye	Refahiye Erkek Rüşdiye Mektebi	4	85
Pülümür	Pülümür Erkek Rüşdiye Mektebi	1	45
Bayezid	Bayezid Erkek Rüşdiye Mektebi	3	90
Tutak	Tutak Erkek Rüşdiye Mektebi “	2	31
TOPLAM		27	793

(Pasinler’deki İbtidâî mekteplerin sayısı sâl-nâmede verilmemiş ancak 121.sayfada, kaza hakkında malumat verilirken; kazada 48 adet İslam ve Hıristiyan mektebi (sıbyan) bulunduğu belirtilmiştir.)²⁵

4-Hınıs: “ “ “ “ “ : 1, “ “ : 45

5-Kiği: “ “ “ “ “ : 2, “ “ : 52

6-Erzincan: “ “ “ “ “ : 5, “ “ : 144

²⁴ -Salnâme-î Maarif, 1316, s. 808.

²⁵ - Salnâme-î Maarif, 1317, s.121

- 7-Refahiye: “ “ “ “ “ : 4, “ “ : 85
 8-Pülümür: “ “ “ “ “ : 1, “ “ : 45
 9-Bayezid: “ “ “ “ “ : 3, “ “ : 90
 10-Tutak : “ “ “ “ “ : 2, “ “ : 31

İbtidâî Mektepleri:

- 1-Erzurum iptidâî Mektebi²⁶ (erkek): Muallim adedi : 1, Talebe adedi : 95
 2-Numune-î Terakki iptidâî mektebi(Erz.) Muallim adedi : 1, “ “ : 68
 3-Bayburt İbtidâî Mektebi²⁷ : Muallim adedi : 3, “ “ :161
 4-Bayburt Zahid İbtidâî Mektebi: Muallim adedi : 1, Talebe adedi : 49
 5-Kiskim İbtidai Mektebi²⁸: “ “ : 1, “ “ : 47
 6-Hıms “ “ “ “ : 1 “ “ : 41
 7-Tortum “ “ : “ “ : 1, “ “ : 36
 8-Erzincan “ “ : “ “ : 1, “ “ : 57(karma)
 9- “ (Feyziye) iptidâî Mektebi “ “ : 1, “ “ : 21
 10- “ (Muallim Tahir Efendi) “ “ “ : 1, “ “ : 2 5
 11-Refahiye İbtidâî Mektebi: “ “ : 1, “ “ : 37

Hamidiye İbtidâî Mektepleri:

- 1-Pulur Hamidiye İbtidâî Mektebi: Muallim adedi : 1, talebe adedi : 57²⁹
 2-Hart Nahiyesi Hamidiye “ : “ “ : 1, “ “ : 60
 3-Everek Nahiyesi “ : “ “ : 1, “ “ : 41
 4-Namervan Hamidiye İbtidâî Mektebi:³⁰ “ “ : 1, “ “ : 47

²⁶ -Salnâme-î Maarif, 1317, s.131

²⁷ -Salnâme-î Maarif, 1317, s.187

²⁸ -Sâl-nâme-î Erzurum, 1317, s.204

²⁹ -Salnâme-î Maarif, 1317,s.188

5-Kiği	“	“	“	“	“	: 1,	“	“	: 53(karma)
6-Tutak	“	“	“	“	“	: 1,	“	“	: 66
7-Refahiye	“	“	“	“	“	: 1,	“	“	: 35 ³¹

1318(1900) Sâl-nâmesi:

Erzurum Vilayet Sâl-nâmelerinin sonuncusudur. Sâl-nâme'de eğitim-öğretim kurumlarına dair, oldukça kapsamlı bilgiler ve istatistikler bulunmaktadır.

1318 Erzurum Vilayeti Sâl-nâmesi'ne göre eğitim-öğretim kurumları:

A-İdadiler:

1- Mekteb-î İdadiyî Mülki: ³²

Müdür: Muhyeddin Efendi.

2 adet müdür muavini ve bir adet tabip görev yapmaktadır.

Mekteb-î İdadiyî Mülki'de okutulan dersler ve muallim adetleri şöyledir:

Ders:

Muallim adedi:

1-Ulum-î diniye ve Arabiyye	: 1
2-Lisan-ı Osmanî ve Kitabet (yazı)	: 1
3-Cebir, resim ve Coğrafya	: 1
4-Farsça ve Arapça (alt sınıflar)	: 1
5-Kozmoğrafya, Müselselat, usul-û defterî, Makine ve Mevalid	: 1
6-Fransızca (alt sınıflar)	: 1
7-Hesap, Hendese, Kimya, Malumat-ı nafia	: 1
8-Hüsn-î hatt	: 1
9-Edebiyat (üst sınıflar), Fransızca, Kitabet-î resmiye	: 1

³⁰ -Salnâme-î Maarif, 1317,s.217

³¹ -Salnâme-î Maarif, 1317, s.248

³² -Sâl-nâme-î Erzurum,1318,s.235.

10-Tarih, Hikmet-î tabîyye : 1

11-Ermeni lisanı : 1

Toplam: 11

Talebe sayısı: a-gece (leylî): 35, b-gündüz (neharî): 107: Toplam: 142

Bu tabloya bakıldığı zaman, Mülkî İdadide okutulan derslerin de şunlar olduğu anlaşılmaktadır:

Ulum-ı diniye (din dersi), Arapça, Lisan-ı Osmanî (Osmanlıca), Kitabet (yazı), Cebir, Resim, Coğrafya, Farsça, Kozmoğrafya (gök-bilimi), Müselselat (trigonometri), Usul-ü defteri, Makine, Mevalid, Fransızca, Hesap, Hendese (geometri), Kimya, Malumat-ı nafia (Faydalı bilgiler), Hüsn-î hatt (güzel yazı), Edebiyat, Kitabet-î resmiye (resmi yazışma), Tarih, Hikmet-î Tabîyye, Ermenice.

2-Erzurum Mekteb-î İdadiyî Askeriye:

Müdür: Binbaşı Kasım Efendi

Muallimler ve dersler:

Lisan muallimi: 2, Resim muallimi:1, Cebir ve Müselselat muallimi:1, Kitabet muallimi:1, Makine ve Hendese muallimi:1, Coğrafya ve Kozmoğrafya muallimi:1, Jimnastik muallimi: 1, Tarih muallimi:1, (Toplam muallim adedi:9)

Talebe sayısı (dört sınıf toplamı): 418³³

B-Rüşdiye Mektepleri:

1-Erzurum Mekteb-î Rüşdiye-î Askeriye:

Müdür: Kolağası Abdülnafı Efendi.

Muallimler ve dersler: Resim muallimi: 1, Riyaziye(matematik) muallimi:1, Fransızca muallimi:1, Coğrafya muallimi:1, Arapça muallimi:2, Farsça muallimi:1, Hatt-ı Türkî muallimi:1, Kavaid (usul) muallimi: 1, İmlay-ı Türkî muallimi: 1 (toplam muallim adedi: 10)

Talebe sayısı: (dört sınıf toplam: 247, özel sınıf: 68)

2-Erzurum (kız) Rüşdiye Mektebi: Muallim adedi : 3, talebe adedi : 113

³³ -Sâl-nâme-î Erzurum. 1318, s.410-411.

3-Bayburt (Erk.)Rüşdiye Mektebi :	“ “	: 5,	“ “	: 122
4-Hıms	“ “ “	: “ “	: 1,	“ “ : 48
5-Kiği	“ “ “	: “ “	: 1,	“ “ : 49
6-Erzincan	“ “ “	: “ “	: 5,	“ “ : 145
7- Kiskim (Yusufeli)”	“	: “ “	: 2,	“ “ : 67
8-Pasinler	“ “	: “ “	: 2,	“ “ : 70
9-Kemah	“ “	: “ “	: 4,	“ “ :48
10-Kuruçay	“ “	: “ “	: 1,	“ “ : 45
11-Bayezid	“ “	: “ “	: 3,	“ “ : 99
12-Tutak	“ “	: “ “	: 1,	“ “ : 45
13-Eleşkird	“ “	: “ “	: 2,	“ “ : 51

C- İbtidaî Mektepleri:

1-Erzurum (merkez) İbtidaî Mektebi:	Muallim adedi: 1, Talebe adedi :	35
2- “ Numune-î Terakki “	: “ “	: 1, “ “ : 115
3-Bayburt(merkez) İbtidaî Mektebi	: “ “	: 3, “ “ : 162
4- “ Zahid Mahallesi “	: “ “	: 1, “ “ : 47
5- “ Tuzcuzade Mahallesi “	: “ “	: 1, “ “ : 57
6-Kiskim İbtidaî Mektebi	: “ “	: 1, “ “ : 35
7-Namervan	“ “	: “ “ : 2, “ “ : –
8-Hıms	“ “	: “ “ : 1, “ “ : 35
9-Tortum	“ “	: “ “ : 1, “ “ : 39
10-Erzincan (merkez)	“ “	: “ “ : 1, “ : 57
11- “ (Feyziye) “	“ “	: “ “ : 2, “ “ : 46
12-Kemah	“ “	: “ “ : 1, “ “ : 42

209

- 13- " (Ermenik nahiyesi) " : " " : 1, " " : 50
 14- " (İhtik nahiyesi) " : " " : 1, " " : 60
 15- " (Kemarik nahiyesi³⁴) " : " " : 1, " " : 15
 17-Tutak (Derik-â Ulya) " : " " : 1, " " : 3

D -Hamidiye İbtidâî Mektepleri:

1-Erzurum İlca Nahiyesi Hamidiye Mektebi: Muallim adedi : 1, talebe adedi : 42 (karma)

- 2- " Aşkale " " " : " " : 1, " " : 35
 3- " Ovacık " " " : " " : 1, " " : 23
 4-Bayburt -Pulur " " " : " " : 1, " " : 51
 5- " Hart " " " : " " : 1, " " : 73
 6-Bayburt -Everek Nahiyesi Hamidiye Mektebi: " " : 1, " " : 38
 7-Tercan (merkez) " " : " " : 1, " " : 54
 8- " Karakulak " " " : " " : 1, " " : 25
 9- " Manas " " " : " " : 1, " " : 28
 10-İspir (merkez) " " " : " " : 1, " " : 38
 11- " Salaçur " " " : " " : 1, " " : 25
 12- " Norgâh " " " : " " : 1, " " : 23
 13-Kiskim -Öğdem " " " : " " : 1, " " : 15
 14-Pasinler- Tayhoca " " " : " " : 1, " " : 16
 15-Pasinler- Horasan " " " : " " : 1, " " : 56
 16-Namervan " " " : " " : 1, " " : 45
 17-Hıms -Söylemez " " " : " " : 1, " " : 23

³⁴ -Bu nahiyenin adı 1318 tarihli salname'de "Kemartek" olarak yazılmış olup hatalıdır. Erzurum Sâl-nâmesi, 1318, s.358.

18-Kiği	“	“	“	:	“	“	:	1,	“	“	:	50
19-Refahiye	“	“	“	:	“	“	:	1,	“	“	:	35
20-Tutak-Patnos	“	“	“	:	“	“	:	1,	“	“	:	21
21-Karakilise kazası	“	“	:	“	“	:	1,	“	“	:	87	

Bunların dışında Bayburt'ta bir “Kız Muallim Mektebi” bulunmakta olup; 1 muallim ve 31 talebesi mevcuttur.³⁵ Erzurum'da 19.yüzyıl sonlarında hizmet veren üç adet matbaa bulunmakta olup “Envar-ı Şarkiyeye” adında bir gazete neşredilmekte idi.³⁶

SONUÇ:

Erzurum Vilayeti'nde 19. Yüzyılda eğitim ve öğretim kurumları, yüzyılın başlarından sonlara doğru nicelik ve nitelik bakımından bir ilerleme göstermekte ise de Müslüman-Türk nüfus açısından oldukça yetersiz bir tablo gösterir. Azınlıklar olarak bilinen Ermeni, Rum ve diğer kilelerin, nüfusa oranla daha fazla ve daha ileri seviyede eğitim-öğretim kurumları oluşturdukları bir gerçektir. Azınlıklar, Osmanlı Devletinden önemli parasal bir yardım almadan, genelde Avrupa ve Amerika'da kurdukları vakıflar ve varlıklı iş adamlarının desteği ile bu kurumların hizmet vermelerini sağladılar.

19. yüzyıl sonlarında Erzurum'da Müslüman-Türk tebaaya hizmet veren bir İdadî ve iki rüştiye mektebi bulunurken; azınlıkların altı adet kaliteli eğitim-öğretim hizmeti veren kolejleri vardı. Osmanlı'nın birçok konuda olduğu gibi, eğitim-öğretim hizmetlerinde de ağırlığı, devlet merkezi olan İstanbul'a verdiğini, daha sonra batıdaki diğer büyük vilayetlere bu hizmetten pay ayırdığını görmekteyiz. Hizmet dengesindeki bu çarpıklık ne yazık ki Cumhuriyetten sonra da düzeltilenmemiş ve on yıllar boyunca önemli bir sorun olarak yaşamıştır.

³⁵ -Sâl-nâme-î Erzurum,1318, s.291.

³⁶ Birinci matbaa, “1288 yılında kurulan “Matbaa-î Vilayet-î Erzurum” sahibi Nasuh efendi idi. İkinci matbaa ise 1290 yılında kurulan “Matbaa-î Vilayet-î Erzurum” dur. Sahibi ve müdürü Mehmet İzzet Efendidir. Üçüncü Matbaa, 1282 de kurulan ve “Envar-ı Şarkiyeye” Gazetesini neşreden “Envar-ı Şarkiyeye” matbaasıdır.

NÂME-İ MAARİF (ERZURUM VİLAYETİ) MEDRESELER

Medresenin banisi	Talebe Sayısı:	Müdürrisi	Mahalli	Medresenin ismi	Kaza	Liva
Köse Ömer Ağa	14	—	Lala paşa Mahallesi	Lala Paşa		Erzurum
Hacı Mehmed Efendi	15	—	Kara Kilise Mahallesi	Kara Kilise		
Ahmed Efendi	19	Abdürrezak Efendi	Murad Paşa Mahallesi	Ahmediye		
Cafer Efendi-Zâde	30	İsmail Efendi	Sultan Melik Mahallesi	Cafer-zâde		
Meçhul	9	İsmail Efendi	Çukur Mahallesi	Çukur medrese		
Zeynel Ağa	31	Hacı Osman Efendi	Zeynel Mahallesi	Zeynel dairesi		
Köse Mehmed Ağa	25	Hacı Osman Efendi	Köse Ömer ağa Mahallesi	Köse Ömer Ağa		

Emin Efendi	15	Hacı Osman Efendi	Emin Kurbu Mahallesi	Emin Kurbu		
Esad Paşa	17	Hacı Süleyman Efendi	Esad paşa Mahallesi	Esad Paşa		
Yağan Ağa	7	Hacı Süleyman Efendi	Yeğen ağa Mahallesi	Yeğen Ağa		
Feyzah Efendi	24	Hacı Süleyman Efendi	Kabziye Mahallesi	Kabziye		
Salih Efendi	15	Muhammed Efendi	Kemhan Mahallesi	Salihye		
Namervanlı zâde	51	Hüseyin Efendi	Mamervan Mahallesi	Namervan		
Cafer Efendi	10	Şeyh Ahmed Efendi	Caferiye Mahallesi	Caferiye dairesi		
İbrahim Paşa	25	Abdülhamid Efendi	İbrahim Paşa Mahallesi	İbrahim Paşa		
Habib Efendi	30	Hacı Lutfah Efendi	Şeyhler Mahallesi	Daru'ssefa		

Sultan I.Mahmud Han	50	Müfti Ali Rıza Efendi	Cami-î kebir civarında	Mahmudiye		
Sultan I.Mahmud Han	15	Hacı İdris Efendi	Cami-î kebir civarında	Musaye (Mesudiye)		
Sultan I.Mahmud Han	20	Oltulu Ali Efendi	Cami-î kebir civarında	İkbaliye medresesi		
Sultan I.Mahmud Han	19	Celarali Ali Efendi	Cami-î kebirde	Mahmudiye dairesi		
Eşraf-ı belde tarafından	20	Asyayi-zâde İbrahim Ef.	Panayır meydanında	Hamidiye		
Sultan Murad hanı Rabi Hz.	9	Hacı Mustafa	Panayır meydanında	Yakutiye		
Sultan Murad hanı Rabi.	40	Eşkensli Mustafa Ef.	Panayır Meydanında	Yakutiye		
Eşraf-ı mahalliye	10	Hakkı Efendi	Veli Şaban Meydanında	Şabaniye medresesi		

Maarif Sâl-nâmesi, Atatürk Ü.S.Özege Küt.No:990, s.340-341.

PASINLER MEDRESELERİ:

Medresenin banisi	Talebe Adedi	Müderrisi	Mahalli	Medresenin İsmi	Kaza	Liva
Ahmed Efendi	10	Hamid Efendi	Camii Kebir Mahallesi	Yeni Cami	Pasinler	Erzurum
Kasım Bey	6	Hamid Efendi	Camii Kebir Mahallesi	Kasım Bey	Pasinler	Erzurum

Ahmed Efendi	2	Hamid Efendi	Çarşı Derununda	Ahmediye	Pasinler	Erzurum
Derviş Ahmed Efendi	3	Hamid Efendi	Erzurum Kapısında	Erzurum Kapısı	Pasinler	Erzurum
Ferhad Efendi	1	Hamid Efendi	Kethüda Mahallesi	Kethüda Medresesi	Pasinler	Erzurum
Derviş Efendi	2	Hamid Efendi	Sivaslı Mahallesi	Sivaslı Medresesi	Pasinler	Erzurum
YEKÜN	24					

1304-1314 YILLARI ARASINDA YAPILAN MEKTEPLER

Cülus-u Hümaynu Hazret-i Padişah-î Yevm-î Mes'uddan Beri Kûşâd Olunan Mekâtib

Mülâhazat	Mikdar-ı Masrafi guruş	Tarih-i Kûşadı	Mektebin Bulunduğu Mevki	Mekâtib derecesi	Kaza	Liva
Maarif Sancağmdan 5000 guruş	645.000	1304	Yeni Kapu	İdadi	Erzurum	Erzurum
Maarif sancağmdan 7500 İane	12.500	1306	Yoncalıg-ı Süflâ Mahallesi	İnas Rüştiyesi	Erzurum	"
"	8.000	1312	Kasabada	Rüşdiye	Kiskim	"
"		1298	Kuyumcular arkasında	İbtidai	Erzurum	"
"		1315	Ahmed Paşa Mahallesi	"	Erzurum	
"		1315	Aşkalak Nahiyesinde	"	Erzurum	
"		1314	İlica Nahiyesinde	"	Erzurum	
"		1314	Ovacık Nahiyesinde	"	Erzurum	"
"		1314	Rüşdiye civarında	"	Bayburt	
"		1314	Zahid Efendi Mahallesi	"	Bayburt	
"		1313	Pulur nahiyesinde	"	Bayburt	
"		1313	Masad nam-ı diğeri Örek	"	Bayburt	
"		1313	Hart mahallesi	"	Bayburt	

"		1315	Veli baba nahiyesinde	"	Pasinler	
"		1315	Horasan nahiyesinde	"	Pasinler	
"		1314	Merkezî kazada	"	İspir	
"		1314	Salaçor nahiyesinde	"	İspir	

"		1314	Norgah nahiyesinde	"	İspir	
"		1313	Merkezî kazada	"	Namervan	
"		1314	Ardos nahiyesinde	"	Namervan	
"		1314	Merkezî kazada	"	Kiskim	"
"		1315	Ogdem nahiyesinde	"	Kiskim	"
"		1314	Erkinis nahiyesinde	"	Kiskim	
"		1314	Merkezî kazada	"	Tercan	
"		1315	Manas nahiyesinde	"	Tercan	
"		1314	Karakulak nahiyesinde	"	Tercan	
"		1314	Merkezî kazada	"	Tortum	
"		1314	Merkezî kazada	"	Kığı	"

Maarif Sâl-nâmesi 1319. Atatürk Ü.S.Özege. Küt.No: 990, s.348-349.

MEKÂTİB-İ ECNEBİYE (ERZURUM VİLAYETİ)

Ruhsat Tarihi	Tarihi	Talebe Adedi		Mektebin Derecesi	Ruhsat veren Müdür	Mektebin cemaati	Mektebin ismi	KAZA	LİVA
		İnas	Zükûr						
14 Kanun Sani 1315	302		196	idadi		Ermeni	Azertıyan	Erzurum	Erzurum
29 Eylül 1309	296	3	7	Rüşdiye		Ermeni	Çirismiyan	Erzurum	Erzurum
29 Eylül 1309	296	7	38	Rüşdiye		Ermeni	Mısıriyan	Erzurum	Erzurum
29 Eylül 1309	296		43	İbtidai		Ermeni	Diranyan	Erzurum	Erzurum
29 Eylül 1309	296	7	—	İbtidai		Ermeni	Ağayalyan	Erzurum	Erzurum
19 Temmuz 1315	281	7	516	İbtidai ve Rüşdiye		Ermeni	Sasazen	Erzurum	Erzurum
19 Temmuz 1315	286	00	—	İbtidai ve Rüşdiye	Amerika devlet-i tabiyesinden	Protestan	Protestan	Erzurum	Erzurum
19 Temmuz 1315	306	58	172	İbtidai ve Rüşdiye	Mister Çembirs (Chambers)	Protestan	Protestan	Erzurum	Erzurum
19 Temmuz 1315	294	25	117	İbtidai ve Rüşdiye	Mister Çembirs (Chambers)	Protestan	Protestan	Erzurum	Erzurum
19 Temmuz 1315	297	5	75	İbtidai ve Rüşdiye	Mister Çembirs (Chambers)	Protestan	Protestan	Erzurum	Erzurum
1 Mart 1316	295		—	İbtidai ve Rüşdiye	Mister Çembirs (Chambers)	Hadikalma kal	Protestan	Erzurum	Erzurum
YEKÛN		072	1164				11		

KÜTÜPHANELER

Tarihî Te'sisi	Kitap Adedi	Banisi	Mahalli	Kütüphanenin ismi	Kaza	Liva
1288	73	Hacı Mehmed Efendi	Kara Kilise Mahallesi	Hacı Ahmed Efendi	Erzurum	Erzurum
1250	50	Cennet-zade Abdullah Efendi	Mumcuuyı Ulya Mahallesi	Cennet-Zade Abdullah Efendi	Erzurum	Erzurum
Meçhul	50	Halil Efendi	Caferiye Mahallesi	Halil Efendi	Erzurum	Erzurum
Meçhul	30	Hacı Dede Ağa	Pervizoğlu Dairesinde	Hacı Dede Ağa	Erzurum	Erzurum
1150	45	Habib Efendi	Şeyhler Mahallesi	Habib Efendi	Erzurum	Erzurum
TOP:	348					

KAYNAKLAR

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1287, (Rumî) Başbakanlık Osmanlı Arşivi no: 1287

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1288, (Rumî) Atatürk Üniv. Küt. Seyfeddin Özege Sal. No:993

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1289, (Rumî) İstanbul Üniv. Küt. no. 2557

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1290, (Rumî) İstanbul Belediye Küt. No: K492

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1291, (Rumî) Atatürk Üniv.Küt. Seyfeddin Özege Salonu, No:993

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1299, (Rumî) Başbakanlık Osmanlı Arşivi, no:1299

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1303, (Rumî) Süleymaniye Küt. No:2604

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1304, (Rumî) İstanbul Üniv.Küt. No: 80453

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1310, (Rumî) Başbakanlık Osmanlı Arşivi. No:1310

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1312, (Rumî) Başbakanlık Osmanlı Arşivi. No:1312

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1315, (Rumî) Başbakanlık Osmanlı Arşivi. No:1315

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1316, (Rumî) İstanbul Üniv.Küt. No:9435

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1317, (Rumî) İstanbul Üniv.Küt. No:3804

Erzurum Vilayeti Salnâmesi 1318, (Rumî) Başbakanlık Osmanlı Arşivi. No: 1318

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı. Ankara 1988

HALAÇOĞLU, Yusuf. XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı.
Ankara 1995

ÖZALP, Reşat-Ataünal, Aydoğan. Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı. İstanbul
1973

KODAMAN, Bayram. Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası. Ankara 1987

Maarif Salnâmeleri 1316-1319-1321

ÇETİN, Kenan, Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihî Coğrafyası. (Basılmamış Doktora Tezi)
Erzurum. 1998

ERGİN, Osman Nuri, Maarif Tarihi. İstanbul 1941